

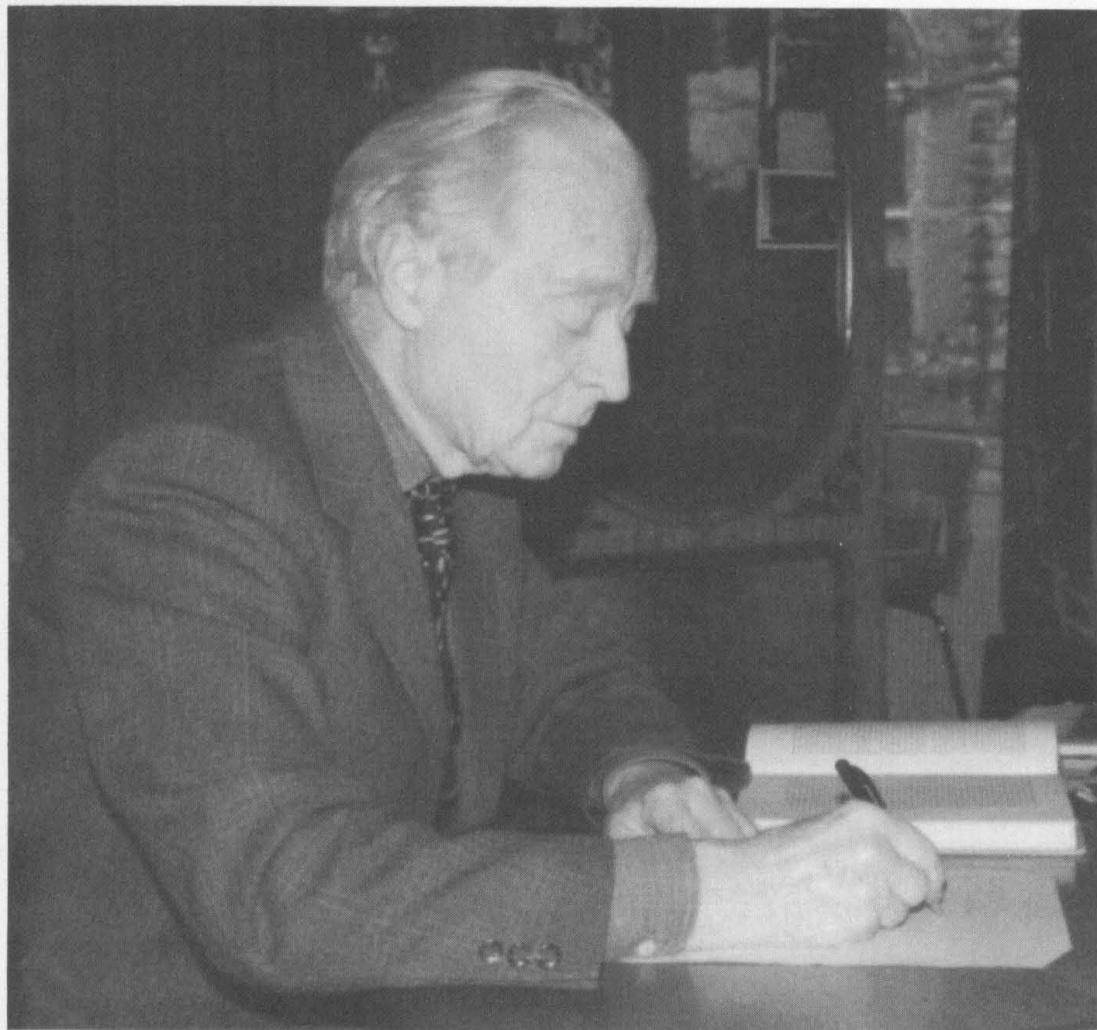
Citation:

M. van Nierop, Levensbericht J.M.M. Aler, in:
Levensberichten en herdenkingen, 1994, Amsterdam, pp. 7-12

Herdenking door M. van Nierop

Jan Aler

13 juli 1910 – 30 juni 1992

Jan Aler

7

Op 30 juni 1992 overleed, bijna 82 jaar oud, te Amsterdam Jean Matthieu Marie Aler, sedert 1965 lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. In hem verloor de Nederlandse en de internationale academische wereld een pregnant en briljant geleerde, zowel op het terrein van de letteren als op dat van de wijsbegeerte. Met name in de periode dat hij aan de Universiteit van Amsterdam de leerstoel esthetica en cultuurfilosofie bezette, verwierf hij zich internationale faam als één van de organisatorische en publicistische voortrekkers van de filosofie van kunst en cultuur.

Hij was een man van brede, humanistische eruditie, begiftigd met een fijn sensorium voor esthetische schakeringen, elegant en nauwkeurig in woord en geschrift, met een zekere neiging tot preciositeit. Sprankelend en gevat in de omgang, was hij uiterst aimabel voor wie hij als zijn vrienden en medestanders zag, maar kon hij wie hem weerstand boden met nietsontziende scherpte bejegenen. In zijn persoon belichaamde hij zowel een delicate kwetsbaarheid als een koppige strijdbaarheid. De eerste maakte hem gevoelig voor persoonlijke en conventioneel-academische tekenen van bevestiging en waardering, de tweede liet hem menigmaal rebelleren tegen de conventies die hem anderzijds zo dierbaar waren. Daardoor was hij altijd insider en buitenstaander tegelijk, iemand die in harmonie wilde leven met een omgeving waarmee hij toch ook steeds weer de confrontatie aanging, ja zelfs opzoekt.

Van vaderszijde hugenoots van afkomst en dientengevolge Waals gedoopt en opgevoed, van moederszijde van Noord-Italiaanse origine, droeg deze Amsterdammer in hart en nieren al dadelijk het stempel van een onhollandse lichtvoetigheid en speelsheid van geest, van een lust aan de mediterrane intrige, die soms botste met wat hij als Hollandse botheid ervoer. Na zijn eindexamen HBS werkte hij, in de lijn van het ouderlijk bedrijf – meubelstoffen en woninginrichting – eerst enige tijd in Parijs, waarna hij het staatsexamen gymnasium alfa aflegde en aan de Universiteit van Amsterdam de studie Duitse taal- en letterkunde aanvatte, bij o.a. Th.C. van Stockum. In dat vak legde hij in 1934 het kandidaatsexamen af. Daarna ging hij tevens wijsbegeerte studeren, met name bij H.J. Pos, die hij altijd als zijn grote leermeester is blijven zien en van wie hij later, samen met K. Kuypers, een *Keur uit de verspreide geschriften* (2 delen, 1957/58) uitgaf. Zowel tijdens als na afsluiting van zijn doctoraalstudie germanistiek (1938, cum laude) verbleef hij, op voorspraak van Pos, enige semesters (1935/36 en 1938/39) met een beurs van de Humboldt-Stiftung te Freiburg i. Br., waar Martin Heidegger een onuitwisbaar stempel op zijn verdere filosofische ontwikkeling zette en hem ook op het persoonlijke vlak nabij kwam.

In 1939 werd hij leraar Duits bij het VHMO in Amsterdam, een door hem als zwaar ervaren taak die hij tot 1956 vervulde. Daarnaast verzorgde hij tot 1950 filosofie-onderwijs aan de Academie voor Lichamelijke Opvoeding. In 1947 promoveerde hij cum laude op het – in ontwerp nog door Heidegger aanvaarde, maar tenslotte in Amsterdam verdedigde – proefschrift *Im Spiegel der Form*,

gewijd aan een uitvoerige analyse van de gedichtencyclus *Der Stern des Bundes* van Stefan George, uit de periode van diens 'Maximin-Dichtung'. Ook later zou hij zich nog veelvuldig met George bezighouden, mede via contacten met de op George en de George-kring georiënteerde Amsterdamse Stichting 'Castrum Peregrini', en met name studie maken van de betrekkingen tussen George en Albert Verwey. Vanaf 1948 gaf hij colleges esthetica en geschiedenis van de filosofie aan de Academie van Bouwkunst in Amsterdam, een instelling die hij, met enige onderbreking, lange tijd trouw is gebleven en waar hij in 1964 hoofd werd van de afdeling Geesteswetenschappen. Zijn universitaire loopbaan ving aan met een aanstelling als wetenschappelijk hoofdbtenaar-A bij de Rijksuniversiteit Utrecht, waar hij vooral met de hoogleraar K. Kuypers samenwerkte.

In 1956 volgde dan zijn benoeming tot hoogleraar Duitse letterkunde te Leiden, welk ambt hij aanvaardde met een intreedende *De sluier der poëzie*. Zijn colleges in Leiden getuigden van zijn belezenheid op vele terreinen van de Duitse literatuur, met name vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw. Hoogtepunten vormden zijn precieze interpretaties van literaire werken uit Goethe-tijd en romantiek, van naturalisme en neoromantiek, van auteurs als Carl Spitteler en Robert Musil. In Oberseminare, gehouden in de bibliotheek van het Duits Seminarie, maakte hij zijn studenten aanschouwelijk wegwijs in het apparaat van de germanistische filologie. Zijn literair onderwijs lardeerde hij met het vele dat hij zich op het gebied van de filosofie had eigen gemaakt. Mede daardoor waren zijn colleges van hoog intellectueel gehalte en spraken ze vooral filosofisch geïnteresseerden sterk aan. Tijdens dit Leids professoraat kwam zijn wetenschappelijke produktie goed op gang, en wel op de beide gebieden van literatuurwetenschap en filosofische esthetica. Ook organisatorisch begon hij zich in deze periode te ontplooiën: in 1961 met een internationale conferentie over het Faustmotief en in 1964 als organiserend voorzitter van het Vijfde Internationale Congres voor Esthetica te Amsterdam.

Zijn wens om meer filosofisch werkzaam te zijn ging in vervulling toen hij, vooral door toedoen van H.M.J. Oldewelt, op 1 januari 1965 in Amsterdam benoemd werd tot hoogleraar wijsgerige esthetica en haar geschiedenis, een leeropdracht waaraan na enkele jaren de cultuurfilosofie werd toegevoegd. In de vijftien jaar van dit professoraat zette hij zich met niet-aflatende ijver en gedrevenheid in voor deze in Nederland destijds enige kunstfilosofische leerstoel en voor het Instituut voor Esthetica, dat als derde instituut deel ging uitmaken van de toenmalige Centrale Interfaculteit, naast de instituten voor Filosofie en voor Grondslagenonderzoek.

In onderwijs en onderzoek richtte hij zich nu meer speciaal op de esthetica en de cultuurfilosofie van auteurs die hem ook tevoren al hadden beziggehouden, zoals Kant, Schopenhauer, Nietzsche, Dilthey en Heidegger. Bovendien interpreteerde hij zijn leeropdracht mede sterk in de richting van een – hermeneutisch georiënteerde – filosofie van de geestes- of cultuurwetenschappen. Zo bouwde hij

het Instituut voor Esthetica – halverwege de jaren zeventig getransformeerd in de Interfacultaire Vakgroep Esthetica en Cultuurfilosofie (IVEK) – uit tot een centrum van reflectie op inhouden en methoden van de literair-artistieke vakwetenschappen, waartoe zijn uitgebreide contacten met beoefenaars van literatuurwetenschap, kunstgeschiedenis en musicologie hem bij uitstek toegerust deden zijn. Esthetici en vakbeoefenaars bracht hij daarnaast bijeen in de Nederlandse Studievereniging voor Esthetica, een platform voor esthetische discussie. Op het gebied van de theorie van de beeldende kunst organiseerde hij belangwekkende manifestaties, onder meer over ‘Computer en kunst’ en ‘Kunst van geesteszieken’. De *Duitse Kroniek*, orgaan voor culturele betrekkingen met Duitsland, het tijdschrift waarin hij het meest publiceerde, groeide door zijn redactionele arbeid uit tot een belangwekkend literair-filosofisch periodiek. Hij nam mede het initiatief tot de *Nederlandse Heidegger Bibliotheek*, een reeks vertalingen van kleinere Heidegger-geschriften met uitvoerig commentaar, waarvan in 1970 het eerste deel verscheen: de oratie *Wat is metafysica?* met annotaties van zijn hand.

Ook in internationaal verband ontplooidde hij vele activiteiten, als lid en voorzitter van het Internationaal Comité voor de Studie van de Esthetica, als medeorganisator van de Internationale Congressen voor Esthetica, als bestuurslid van de Schopenhauer-Gesellschaft te Frankfurt, als lid van de Deutsche Akademie für Sprache und Dichtung, als redactielid van het *Jahrbuch* (vanaf 1966: *Zeitschrift*) *für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft* en van het *Journal of Aesthetics and Art Criticism* en als editor van een *Bulletin International d’Esthétique*. Dat wijdvertakte internationale netwerk wist hij ook terdege voor zijn studenten en medewerkers te benutten, met name door het uitnodigen van een reeks vermaarde esthetici die met hun gastcolleges het gewone curriculum verrijkten. Ook in het tijdschrift voor esthetica en cultuurfilosofie *Lier en Boog*, dat hij vanaf 1975 met H. Dethier uitgaf, verscheen menig artikel van auteurs uit zijn internationale vriendenkring.

Al deze prestaties en successen werden, althans tijdelijk, overschaduwed door een heftig conflict dat niet tot de facultaire verhoudingen beperkt bleef, maar ook in de landelijke pers ruim aandacht kreeg. Zakelijke en persoonlijke tegenstellingen tussen Aler en de jonge hoogleraar J.F. Staal escaleerden snel tot een onverkwikkelijke stellingenoorlog met alle tactieken van dien. Verhevigd werd dit geheel nog door het aspect van een richtingenstrijd tussen ‘continentale’ en ‘analytisch-neopositivistische’ benaderingswijzen in de filosofie, die in de jaren zestig toch al virulent was. Die bracht factievorming binnen en buiten de faculteit met zich mee, waaraan ook met de overgang van Staal naar de VS niet werkelijk een einde kwam. Wie geïnteresseerd is in Alers eigen, in badinerende toon gestelde, terugblik op deze episode, leze zijn artikel ‘In de bibliografische proeftuin – K. Kuypers, H.J. Pos en al die anderen’, kort voor zijn overlijden verschenen in het speciale nummer *Martin Heidegger 1889-1976* van de *Duitse*

Kroniek (herfst 1991, met name blz. 166/69) en heel lezenswaardig als proeve van intellectuele autobiografie.

Zijn zestigste verjaardag (1970) werd luister bijgezet met een feestbundel, in de vorm van enkele afleveringen (1973/75) van het *Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft*, waaraan vooraanstaande buitenlandse kunstfilosofen als Th. Munro, Wl. Tatarkiewicz, E. Souriau, H. Lützel, J. Gantner, B. Allemann, O. Pöggeler en ook Nederlanders als J. Kamerbeek, H. Jaffé en V. van Vriesland een bijdrage leverden. De feestbundel wordt geopend met een persoonlijke brief van Heidegger aan zijn oudleerling, waarin hij hem een 'Hörender', geen 'Höriger', noemt. In 1976 bundelde Aler een aantal studies over zijn liefde van het eerste uur Stefan George onder de titel *Symbol und Verkündigung*. In 1980 ging hij met emeritaat, maar pas in 1986 nam hij daadwerkelijk afscheid van het academisch leven met een – ongepubliceerde – rede *De waarheid van de kunst*, uitgesproken op een symposium dat onder dezelfde naam ter ere van dat afscheid werd gehouden. Enkele jaren later gaven H. Dethier en E. Willems een tweede liber amicorum uit: *Cultural Hermeneutics of Modern Art. Essays in honor of Jan Aler* (1989), opnieuw met een keur aan internationale bijdragen en voorzien van een nuttige bibliografie van Aler's geschriften tot en met 1987. Van zijn overige eerbewijzen zijn te noemen: Grosses Verdienstkreuz der BRD (1971), eredoctoraat Vrije Universiteit Brussel (1974). Goethe-Medaille (1979), Schopenhauer-Plakette (1985).

Tot op het laatst vitaal en actief, overleed Jan Aler thuis, en zonder voorafgaand ziekbed, op 30 juni 1992, betreurd door zijn vrouw en levenskameraad Anna Elisabeth Ruijsch van Dugteren, zijn beide dochters, zijn zoon en de velen die hem na stonden. Een schare vrienden en oudleerlingen vergezelde hem op 3 juli naar zijn laatste rustplaats op de Nieuwe Oosterbegraafplaats te Amsterdam.

Wie dit rijke geleerdenleven overziet, stelt in de eerste plaats vast dat literatuur en filosofie er, op de wijze van de klassieke humaniora, onlosmakelijk in verflochten lagen. Wat de eerste betreft liet Aler's literaire eruditie hem de grenzen van de germanistiek met verve overschrijden: hij was ten volle comparatist. Filosofisch gezien belichaamde hij het hele spectrum van Kantiaans criticisme, Duits idealisme, levensfilosofie, fenomenologie en existentiële filosofie, terwijl ook meer zijdelings het marxisme de rebelse kant van zijn persoon aansprak. Op beide terreinen toonde hij zich een scherpzinnig lezer, een hermeneut in optima forma, seismografisch gevoelig voor elke formele en inhoudelijke nuance, waarbij hij toch de grote lijn steeds in het oog hield. Zo bracht hij teksten opnieuw tot spreken, opende vanuit het detail verrassende perspectieven op het geheel en vanuit dat geheel op het detail. Zijn tweezijdige begaafdheid uitte zich al in zijn eerste publikaties – naast een studie over de term 'transcendentiaal' bij Kant (1937) staat daar aan het begin een essay over *Der Dichter und sein Gott* (1938)

– en zou zijn verdere biografie bepalen, waarin beide tendenties steeds meer een integrerend geheel gingen vormen.

Het voornaamste thema dat hem daarbij leidde was toch wel dat van zijn afscheidsrede: de waarheid van de kunst, waarover hij al in 1948 op het door Pos in Amsterdam georganiseerde Tiende Internationale Congres voor Wijsbegeerte een voordracht hield en waaraan ook zijn Leidse oratie was gewijd. De titel van die laatste, *De sluier der poëzie*, parafraseert Goethes dichtregel uit *Zueignung*: ‘Der Dichtung Schleier aus der Hand der Wahrheit’. Goethe, Winckelmann, Schopenhauer, Nietzsche en Heidegger waren degenen met wie hij over die eigensoortige waarheid van de kunst en wat deze aan inspiratie voor een cultuurkritiek met zich voert, voortdurend in gesprek was. De functie van de kunst als vitaal en regeneratief element in een verwetenschappelijkte cultuur, daarvoor zette hij zich in en voelde hij zich persoonlijk verantwoordelijk. Zijn vele organisatorische en editorische werk stond in dienst van dat gevoel van verantwoordelijkheid voor de toestand van de huidige cultuur. In dit licht bezien waren ook zijn historische studies van actualiteit doortrokken.

Ten nauwste verwant met dat hoofdthema was zijn voortdurende speurtocht naar de rol van de mythe in de literatuur, bij voorbeeld in de moderne roman (*Een ruiker asfodelen*, 1955). Kunst en mythe zette hij daarbij niet als irrationele tegenkrachten op een massieve wijze af tegen de macht van het rationele in de cultuur, maar hij tastte ze af op hun eigen rationaliteit, hun eigen waarheid voor het menselijk voelen, denken en handelen, hun anarchische en revolutionaire potentie, hun betekenis voor een transcendentie die de aarde trouw blijft. De vasthoudende inspanning die hij zich daartoe getrooste en de daarmee verbonden afkeer van banaliteit, oppervlakkigheid en denkluheid eiste hij ook van zijn leerlingen. Die zagen, in de collegezaal of in zijn studeerkamer, een estheet voor zich, maar zonder de connotaties van het langoureuze of passief-genietende. De koele, mythische lucht van Nietzsche’s Ober-Engadin, die hij in zijn vakanties zo vaak had ingeademd, was zijn element. Die klaarheid, de *claritas* die van oudsher als een kenmerk van het schone wordt gezien, laat hij als erfenis na, in zijn niet zeer omvangrijke maar steeds inhoudelijk rijke oeuvre en in de filosofische houding die hij heeft voorgeleefd.

Met dank aan wijlen prof. dr. Herman Meyer en dr. Henk Slager. De laatste ordende het archief-Aler, dat in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam te raadplegen is.